

EGİNLİ İBRAHİM HAKKI EFENDİ VE METNUN Fİ'L-VAZ' ADLI RİSALESİ

Dr. Ramazan DEMİR

Özet

Vaz' ilmi konusunda müstakil eser yazan âlimlerden birisi de Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'dir. Bu makalede Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin hayatı, ilmi şahsiyeti, tesirleri ve *Metnun fi'l-vaz'* isimli risalesi incelenecaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, Vaz', Vâzî, Mevzû', Mevzû' leh, Külfî, Cüt'î.

Abstract

One of the scientist who wrote private work about vaz' science was Eğinli İbrahim Hakkı Efendi. In this article, the life of İbrahim Hakkı Efendi, his scientific personality, his effects on other scientists and his booklet *Metnun fi'l-vaz'* will be examined.

Key Words: Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, Vaz', Vâzî, Mevzû', Mevzû' leh, Külfî, Cüt'î.

Giriş

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemde yetiştiirdiği âlimlerden birisidir. Bu çalışmada Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve tesirleri ele alınacaktır. Ayrıca vaz' ilmi konusunda tefif ettiği *Metnun fi'l-vaz'* adlı risalesi tahlük edilip değerlendirilecektir.

I- Eğinli İbrahim Hakkı Efendi

Adı İbrahim Hakkı'dır. Eğin¹ (Kemaliye)'de doğduğu için Eğinî (Eğini) nisbesini almıştır. Babası Halil Râşîd Efendidir. 1247h./1831m. tarihinde Eğin

kazasının Şâdi nahiyesine bağlı Şirzî² köyünde doğmuştur. İlk tâhsili köyündeaptaktan sonra on dört yaşındayken İstanbul'a gelerek Eğrikap dâhilinde bulunan İvaz Efendi Mektebine Kuşadâlı İbrahim Efendi³ (1188-1262h./1774-1845m.)'nın halifelerinden olan hocalardan ders aldı. Daha sonra Yenikapı civarında Dülbentçi Mektebi'nde Ekmekçizâde mezunlarından Milaslu Mehmet Efendi'den sarf ilmi okudu. 1266h./1849m. yılında Bozdoğan kemerî yakınında bulunan Emir Hoca Medresesi'ne giren Meşhur Şeyhüllââm Bodrumlu Ömer Lütfî Efendi⁴ (1233-1314h./1818-1897m.)'nin Beyazıt Camii Şerifi'ndeki ders halkasına katıldı. O dönemde okutulan ilimleri tâhsil ederek eğitiminin tamamladı ve adı geçen şeyhüllââm'dan icâzet aldı.⁵

Hicrî 1282h./1871m. yılında Beyazıt Camii'nde ders okutmaya başlamış ve 1298h./1880m. tarihinde de talebelerine icâzet vermeye muvaffak olmuştur. Arapça ve Türkçe'yi okur, yazar ve konuşurdu.⁶

İlm-i vazi⁷ hakkında matbû bir risalesi ve farklı ilimlerle ilgili bazi konularda çeşitli risaleleri bulunmaktadır.⁷

1278h./1861m. yılına mahsusen çekilen kura ile 1280h./1863m. seneinde otuz üç yaşındayken Makâmi Velâyi Seraskerî tarafından 750 kurus maâsla mümeyyiz tayin edilerek Batum'da dört ay görev yapmıştır. 12 Muharrem 1285h./1868m. tarihinde imtihanla İbtidâî Haric İstanbul Müderrisliği'ne nail olmuş, 21 Muharrem 1304h./1886m. yılında Harekâtı Altmışlı'ya terfi etmiştir. 29 Ramazan 1304h./1887m. senesinde Harameyn-i

² İbrahim Hakkı Efendi'nin Tercüme-i Hal Varakası'nda (ss.) şeklinde yazılmıştır. Bugünkü adı Esertepe'dir. Kemaliye'ye bağlıdır. Bkz. Heyet, age, s. 576.

³ Hayatı hakkında bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Mielîflileri*, Meral Yayınevi, İstanbul, 1975, I, 140.

⁴ Hayatı hakkında bkz. Mehmed Süreyâ, *Sicil-i Osmani*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1311/1894, IV, 865; Ebû'l-ufâ Mardin, *Huzur Dersleri*, (nşr. İsmet Sungurbey), İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966, II-II, 135.

⁵ İstanbul Mîftûlü Şer'i Siciller Arşivi, *Sicil-i Ahvâl Dosyaları*, No: 251 (Dâire-i Meşhâf-ı İslâmîye, Tercüme-i Hal Varakası); Mehmed Süreyâ, age, II, 238; Ebû'l-ufâ Mardin, age, II-II, 142; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Büyükköşehrî Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, II, 203-204; Heyet, age, s. 775-776.

⁶ İstanbul Mîftûlü Şer'i Siciller Arşivi, *Sicil-i Ahvâl Dosyaları*, No: 251; Sadık Albayrak, age, II, 203-204; Heyet, age, s. 775-776.

⁷ İstanbul Mîftûlü Şer'i Siciller Arşivi, *Sicil-i Ahvâl Dosyaları*, No: 251.

Muhteremeyn, 10 Safer 1309h./1891m. yılında İstanbul, 29 Ramazan 1309h./1892m. tarihinde de Anadolu pâyelerini elde etmiştir.⁸

Meclis-i Mesâlîh-i Talebe azalığı ve fahri olarak Meclis-i İdâne-i Emvâl-i Eytâm azalığı görevlerinde bulunmuştur. Safer 1309h./1891m. yılında **Makâm-ı Meşîhât-ı ‘Ulyâ Müsteşârı** tayin edilmiş ve zikredilen azalık görevlerinden ayrılmıştır.⁹

Buhârî dersleri okutmuş, Hamîdiye Muhaddislik vazifesi de ona verilmiştir. 15 Şevvâl 1305h./1888m. senesinde birinci rütbeden **Mecîdî** ve 27 Şevvâl 1303h./1886m. yılında ikinci rütbeden **Osmâni** nişanlarına layık görülmüştür. Ayrıca 15 Ramazan 1305h./1888m. ve 12 Ramazan 1307h./1890m. tarihlerinde biri altın diğer gümüş olmak üzere liyâkat madalyaları almıştır.¹⁰

(1294-1301h./1877-1883m.) seneleri arasında muhâtabâ¹¹, (1301-1311h./1883-1893m.) senelerinde mukarrir¹² olarak Huzur Derslerine¹³ iştirak etmiştir. Meşîhât-ı ‘Ulyâ Müsteşârı iken 29 Zilkicce 1311h./1894m. tarihinde vefat etmiştir. Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergahı'na defnolunmuştur. Âlim ve fazilet sahibi bir zât idi.¹⁴

Ibrahim Hakkı Efendi, kömürçü çıraklığını yaptıgı için Kömürçi Hoca diye meşhur olmuştur. Hazırcevap ve nükledân bir kişiliğe sahipti. Bu özelliklerini sayesinde kısa zamanda sarayda kendisini saydırıp, sevdirmiştir.¹⁵

Muhteremeyn, 10 Safer 1309h./1891m. yılında İstanbul, 29 Ramazan 1309h./1892m. tarihinde de Anadolu pâyelerini elde etmiştir.⁸

Meclis-i Mesâlîh-i Talebe azalığı ve fahri olarak Meclis-i İdâne-i Emvâl-i Eytâm azalığı görevlerinde bulunmuştur. Safer 1309h./1891m. yılında **Makâm-ı Meşîhât-ı ‘Ulyâ Müsteşârı** tayin edilmiş ve zikredilen azalık görevlerinden ayrılmıştır.⁹

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, ülkemizin yetiştirdiği müstesnâ âlimlerden Muhammed Zâhid el-Kevserî¹⁶ (1296-1371h./1879-1952m.)'nın ilmî, edebî ve ahlakî şahsiyetinin teşekkülünde çok önemli rolü bulunulardan birisidir. Kevserî, Eğinli İbrahim Hakkı'nın vefatı üzerine, onun tavsiyesine binâen Alasonyal Ali Zeynetâbîdîn¹⁷ (1270-1334h./1853-1918m.)'in derslerine devam etmiştir.¹⁸

Kevserî, adı geçen iki ustâdı hakkında şöyle demektedir: "Üstadım Alasonyal, ilimde öncüm, en büyük destegim ve şeyhim olduğu gibi, üstadım Eğinli İbrahim Hakkı da, delilim, rehberim ve en büyük dayanağımdır. Bu ikisinde saf, nahiyy, belagat, edebiyat, fıkih, usûl, tevhîd, mustalah, tefsîr, hadîs, mantık, âdab, hikmet ve buna benzer zamanımızda okutulan ilimleri tamamlamış bulunuyorum. İkiisi dışında kalan meşâyîthen yalnızca bazı özel eserleri müfâlaaa ettim."¹⁹

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, mukarrir iken talebesi Muhattap Eğinli Hâfiż Muhammed Hultûsi Efendi'ye²⁰ icazetnâme vermiştir.²¹

Şeyhülislâm Dürrizzâde Abdullah Beyefendi (İNÇİSEL)²² de Eğinli Hacı İbrahim Hakkı Efendi'nin derslerine devam ederek ondan izaset almıştır.²³

II- Risâlenin Değerlendirilmesi

Risâle, Eğinli İbrahim Hakkı Efendi tarafından vaz' ilmi konusunda yazılımış orijinal bir eserdir. Giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

⁸ İstanbul Müftülüğü Ser'i Siciller Arşivi, *Sicill-i Ahvâl Dosyalari*, No: 251; Mehmed Süreyyâ, *age*, II, 238; Ebû'l-ulâ Mardin, *age*, II-III, 142; Sadık Albayrak, *age*, II, 203-204; Heyet, *age*, s. 775-776.

⁹ İstanbul Müftülüğü Ser'i Siciller Arşivi, *Sicill-i Ahvâl Dosyalari*, No: 251.

¹⁰ İstanbul Müftülüğü Ser'i Siciller Arşivi, *Sicill-i Ahvâl Dosyalari*, No: 251.

¹¹ Muhâtab: Huzur derslerinde ulemâdan hazır bulunanlar hakkında kullanılan bir tabirdir.

¹² Mukarrir: Huzur dersini veren kimse.

¹³ Huzur Dersi: Osmanlı devleti zamanında Ramazan aydarında padışahn huzurunda yapılan tefsir dersi. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihî Devimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1971, I, 860; Ebû'l-ulâ Mardin, *age*, I, 13; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, I-II, 271; Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Huzur Hocalarından Beyşehirli Ahmed Nuri Efendi*, İstanbul, 2008, s. 44.

¹⁴ Mehmed Süreyyâ, *age*, II, 238; Ebû'l-ulâ Mardin, *age*, II-III, 142.

¹⁵ Osman Efe, *Eğin Dediikleri*, Menteş Matbaası, İstanbul, 1971, s. 46.

¹⁶ Hayati hakkında geniş bilgi için bkz. Komisyon, *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı-Eserleri-Tesirleri*, Sehâ Nesriyat, İstanbul, 1996; ez-Zirâk, *el-Alâm*, Beyrut, 1992, VI, 129.

¹⁷ Hayati hakkında bkz. Ebû'l-ulâ Mardin, *age*, II-III, 199; Sadık Albayrak, *age*, I, 376.

¹⁸ Komisyon (Mehmet Emin Özafşar), *Muhammed Zâhid el-Kevserî Hayatı-Eserleri-Tesirleri*, Sehâ Nesriyat, İstanbul, 1996, s. 38, 68. Bu eser 9-10 Aralık 1995'te Düzce'de yapılan Kevserî Sempozyumu'nda sunulan bildirilerden oluşmaktadır.

¹⁹ Komisyon (Mehmet Emin Özafşar), *age*, s. 39.

²⁰ Sadık Albayrak, *age*, III, 201.

²¹ Bu icazetnâme için bakınız. Ebû'l-ulâ Mardin, *age*, II-III, s. 760.

²² Hayati hakkında bkz. Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mütadelede Din Adamları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, II, s. 47.

²³ Ali Sarıkoyuncu, *age*, II, s. 47.

A- Giriş (Mukaddime)

Girişte vaz' iliminin tanımı, konusu ve gayesi incelenmektedir. Eğim, öncelikle vaz'ın sözlük anlamının bir şeyi belli bir yere koymak olduğunu belirttiğinden sonra terim (örfi) anlam üzerinde durur. O, bir terim olarak vaz'ı, "bir şeyin başka bir şeyi anlam yönünden göstermesi için tayin ve tahsis edilmesidir. Bunalardan ilk şey anıldığından ikinci şey buna bağlı olarak anlaşılır" şeklinde tanımlar. Burada yapılan tanım vaz'ın genel tanımıdır. Çünkü bu anlamıyla vaz', hem lafzî hem lafzî olmayan (gayri lafzî)²⁴ vaz'ı kapsamaktadır.

Eğim, vaz'ı lafzî ve lafzî olmayan (gayri lafzî) şeklinde ikiye ayırdıktan sonra ilkinin yani lafzî vaz'ın kendi içinde dilciler tarafından tarafından biri genel ('âmm)lığı örel (hâs) olmak üzere iki farklı anlamda kullanılan müsterek bir lafız olduğunu ifade eder. Buna göre lafzî vaz'ın özel anlamı, lafzin bizzat anlamanın etmesi için tayin ve tahsis edilmesidir. Burada lafiz, herhangi bir karineye ihtiyaç olmaksızın anlama delâlet etmektedir. Bu nedenle sadece hakikat türü lafızları içermektedir. Genel anlam ise lafzin herhangi bir karine yoluyla da olsa bir anlama delâlet etmesi için tayin ve tahsis edilmesidir. Lafzî vaz'ın bu türü, hem hakikat hem de meczâz anımları kapsamaktadır.

Eğim'ye göre vaz' iliminin konusu, yukarıda tanıtılmış olan örfî vaz'ıdır. Buna göre vaz' ilimi, bir anlamı göstermek için tayin edilen lafzî umûm-husûs, şâhsî-nevî açısından inceler. Dolayısıyla bir nesneye, bir kavrama, bir anlamın delâlet eden lafızların tayin yönünden incelenmesi, vaz' iliminin konusunu oluşturmaktadır.

Gayesi ise bir anlam ifade eden mevzû' lafızları herhangi bir anlamı olmayan mühmel lafızlardan; lügat, serif, istikâk, nahiyye vb. ilim dallarının konularını ve istilâhlarını birbirinden ayırmaya; bir lafzin hakikât anlamında mu yoksas meçâzî anlamda mi kullanıldığına anlama yetisi kazandırmaktır.

Eğim, bu girişî yaptıktan sonra vaz'ın vazî', mevzû' ve mevzû' leh şeklinde üç temel unsurunun bulunduğuunu belirterek her bir unsuru aynı bir bölümde inceler.

B- Birinci Bölüm

Bu bölümde vaz'ın vazî' unsuru yani dili vaz' eden irade (özne/fâl) başka bir deyişle lafızlara anlam yükleyen örne açısından incelenmektedir. Eğim, bu yönyle vaz'ı lügavî, örfî, istilâhî ve şerî olmak üzere dörde ayırr. Ancak bu dört kism hakkında herhangi bir açıklama yapmadan dili oluşturan lafızlara (lügavî vaz') anlam yükleyen irade hakkında farklı görüşler bulunduğu belirterek bu görüşleri kısaca özetter. Bu görüşler söyle sıralanabilir:

- Lafızlara anlam yüklemeye işi yani adlandırma sadece Allah tarafından yapılmaktadır. Bu görüş Ebu'l-Hasan el-Eşârî (v. 324/935-36)'ye aittir.
- Anlamalar, lafızlara insanların yüklemektedir. Bu görüşü dile getiren Ebû Hâşim el-Cübbâî (v. 321/933)'dır.

- Ebû İshâk el-İsferâyînî (v. 418/1027)'ye göre lafızların insanlar arasında ulaşmayı mümkün kılacak kadarını Allah vaz' etmiştir. Geri kalan kisminn ise her iki şekilde yani hem Allah hem de insanların tarafından vaz' edilmesi mümkündür.

- Yukarıda sayılan tüm tezleri imkân dâhilinde gören tevakkuf görüşü. Bu görüşün temsilcisi, Ebû Bekr el-Bâkîllâî (v. 403/1013)'dır.

C- İkinci Bölüm

Bu bölümde vaz'ın ikinci unsuru olan mevzû' (lafız) incelenmektedir. Vaz', vaz'a konu olan lafiz (mevzû') açısından şâhsî ve nevî olmak üzere iki ana kisma ayrılr. Vaz'ın bu iki ana kism üzerinde durulacaktır.

1- Şâhsî Vaz'

Şâhsî vaz', lafzin kendi özel yapısı itibarıyle düşünülp tümel (külli) veya tikel (cüzî) bir anlam için tayin ve tahsis edilmesidir. Şâhsî vaz', vaz'ı hâss li mevzû' leh hâss; vaz'ı 'âmm li mevzû' leh hâss; vaz'ı 'âmm li mevzû' leh 'âmm; vaz'ı hâss li mevzû' leh 'âmm olmak üzere dörde ayırlır. Eğim, bu kısımları detaylı bir şekilde ele alır.

2- Nevî Vaz'

Nevî vaz', vazî' in ister müfreş ister mürekkep olsun simursuz sayıda lafzî genel bir şekilde tasavvur edip tikel (cüzî) veya tümel (külli) bir anlam için

tayin ve tahlis etmesidir. Bu da “*şu nitelikte olan her lafız bizzat (bi-nefsihî) bir anlama delâlet etmesi için tayin edilmişdir*” şeklinde genel bir kural düşünülecek yapılır. “*Fâlî kahbunda olan her müştaķ lafız, söz konusu lafızın tûredîgi fiilin masdarını gerçekteştiren özne için tayin edilmiştir*” genel kuralı gibi.

Nevî vaz’ da tipki şahsî vaz’ gibi kendi içinde vaz’ı hâss li mevzû’ lehu hâss; vaz’ı ‘âmm li mevzû’ lehu hâss; vaz’ı ‘âmm li mevzû’ lehu ‘âmm; vaz’ı hass li mevzû’ lehu ‘âmm olmak üzere dörde ayrılr. Nevî vaz’ın bu kısımları da risalede ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

D- Üçüncü Bölüm

Üçüncü bölümde vaz’ın üçüncü unsuru olan mevzû’ leh işlenmektedir. Eğînîye göre anlam ya tümel (külli) ya da tikel (cüz’î) dir.

Acaba lafzin karşılığı olan mevzû’ leh, zihinde midir (zîhnî) yoksa zihnin dışında (hâricî) yani dış varlıktâ midir? Eğînî, bu konuda beş farklı görüşün bulunduğuunu zikrederek söz konusunu görüşleri sıralar.

- Hanefilerre göre mevzû’ leh, zihindeki şekilleri ve tasavvurları göstermektedir. Yani zihnidir. Şâfüllerden Fahreddîn er-Râzî (v. 606/1209)’de bu görüşü benimsemistiştir.
- İmami Şâfiî (150-204h./761-820m.), mevzû’ lehin dış varlıktaki nesneleri ve şekilleri gösterdiği görüşündedir. Yani ona göre mevzû’ leh zîhnî değil hâricîdir. Ebû İshak eş-Şîrâzî (393-476h./1003-1083m.) de İmamî Şâfiî gibi düşünmektedir.
- Bazı muhakkik bilgilere göre ise mevzû’ leh, kendisi olması hasebiyle bizzat manânn kenisidir. Bu görüşe göre mevzû’ lehin zihinde ya da hâriçte olması göz önüne alınmaksızın bizzat mahiyetin kendisi kastedilmektedir.
- Şemseddîn el-İsfehâni (616-688h./1219-1289m.) ye göre mevzû’ leh, müfret ve mukayyet olan mürekkep lafızlarda (gülâmu zeyd gibî) kendisi olması hasebiyle bizzat manânn kenisidir; ister ihbâri ister insâî olsun diğer mürekkep lafız ve cümlelerde ise zîhnî sùretlerdir.

- Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm (790-861h./1388-1457m.), mevzû’ lehin özel şahıs isimlerinde zîhnin dışında yani hâriçte olduğunu; şahıs isimleri

dışında kalan lafızlarda ise zihinde bulunan süreteri gösterdiğini düşünmektedir.

E- Sonuç (Hâtîme)

Risâlenin sonuc (hâtîme) bölümünde vaz’ a ilişkin faydalardan üzerinde durulmaktadır.

III- Risâlenin Şerhi

Risâle, Eğînî Muhammed Rahmi (1271-h/1855-1909m.) tarafından “*el-Uçalletu'r-rahmîye şerhu'r-risâleni'l-vaz'îyye*” adıyla şerh edilmiştir.

IV- Nûshaların Tavsiî

A- Süleymaniye Kütiphanesindeki Nûsha: Bu nûsha, Süleymaniye Kütiphanesi, Celâl Ökten Bölümü 421 numaradadır. Basılmış bir risâle olup sekiz sayfadan oluşmaktadır. Sayfa numaraları 2-8 arasıdır. Her sayfada 27 satır bulunmaktadır. Ancak basım bilgileri mevcut değildir. Bu nûshada risâlenin adı (*Risâletun ma'mulan fi'l-vaz'*, (رسالة معمولة في الوضع -) şeklinde geçmektedir.

B- Safâ ve Enver Matbaası'nda Basılan Nûsha: Bu nûsha, (1311h./1894m.) tarihinde Safâ ve Enver Matbaası’nda basılmıştır. Altı sayfadan oluşmaktadır. Sayfa numaraları 73-78 arasıdır. Her sayfada 29 satır bulunmaktadır. Bu nûshada risâlenin adı (*Metum fi'l-vaz'* - متن في الوضع) şeklinde geçmektedir.

V- Tahkikte Takip Edilen Metot

Bu risâlenin iki farklı baskısına ulaştık. Bu baskılardan biri Süleymaniye Kütiphanesi, Celâl Ökten Bölümü 421 numarada bulunmaktadır. Ancak bu baskida basım tarihi ve bilgileri mevcut değildir. Diğer baskı ise (1311h./1894m.) de Safâ ve Enver Matbaası’nda yapılmıştır. Ancak bu iki baskı arasında farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca baskidan kaynaklanan hatalar da mevcuttur. Bu sebeple tahkikte en doğru metin tesis edilmeye çalışıldı. Nûsha farklılıkları dipnotta gösterildi.

Metinde gerekten yerler hareketlendi.

Metnin dipnotlarında nûsha farklılıklar gösterilirken Süleymaniye Kütiphanesi, Celâl Ökten Bölümü’ndeki nûsha için (ż); Safâ ve Enver

Matbaası'nda basılan nüsha için (ω) harfi rumûz olarak kullanıldı. Ayrıca nüshalarda bulunan fazlalıklar (+); eksikler (-) işaretleriyle dıpnotta verildi. Müellif dışında metin içerisinde ismi geçen şahısların kısa hal tercimeleri, ilgili kaynaklardan faydalanılarak dıpnotta gösterildi.

VI- Risalenin Metni

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

افتتح المقدمة بـ(الافتتاحية) التي تتناول مقدمة وثلاثة مطالبات وختمة، ثم يليها مقدمة الكلام، ونصلى وسلم على صاحب لواء الشفاعة يوم القيمة، محمد المنوط بوسالته وضع نعمته يا من حُصَنَ العاملين بمعرفة أوضاع الكلمة والكلام، وجعلهم ممتازاً 26 يادراً أسراره فـ(الافتتاحية) تتضمن على (وبعد) فيقول العبد الفقير إلى الله الغي بإذنهم بن حبيب الأكثري هذه رسالتنا تتضمن على فـ(المقدمة) الوضع في اللغة بجعل الشيء في حيز معنى وفي المعرف بجعل شيء يلزمه شيء، يحيط بهم الأول فهم منه الشيء للغایم به، ثم الوضع العربي قسمان لفظي وغير لفظي، فال الأول عند أهل العربية مشتركة لفظية بين المعينين، أحدهما تعين الفظ يلزمه معنى ليدل عليه ولو معونة قريبة فالسبة يفهمها عموماً وخصوصاً مطلقاً، وثانهما تعين الفظ يلزمه معنى ليدل عليه ب بنفسه، فالأخير هو الأحص وهو أسباب الفارق بين المقاييس والمجازات المعتبر في الإصطلاحات من ناحية الأدف والإشارة والدلالة.

عن الفرقانِ.
فَنَقُولُ بِاعْتِبَارِهِ حُوْلٌ عِلْمٌ يُبَيِّنُ فِيهِ عَنْ أَحَوَالِ الْوَضْعِ الْعَرْبِيِّ مِنْ كِبِيرِ الْعُوَمَّ وَالْمُحْصَنِ وَالشَّخْصِيَّةِ وَالنَّوْعِيَّةِ. وَغَيْرُهُ حُوْلٌ إِلَقَادُ الشَّامِ عَلَى تَبَيِّنِ الْوَضْعِ عَنْ غَيْرِهِ وَتَبَيِّنِ مَوْضِعَاتِ الْغُلَغُلِ وَالصَّرْفِ وَالشَّفَاقِ وَالسَّحْرِ وَغَيْرِ ذَلِكَ بَعْضُهَا عَنْ بَعْضٍ، وَتَبَيِّنِ بَعْضِ الْأَسْنَامِ عَنْ بَعْضٍ آخَرَ، وَتَبَيِّنِ أَهْمَارَاتِ الْحَقِيقَةِ عَنْ قَرَائِنِ الْجَازِ، فَنَقُولُ بِاعْتِبَارِهِ حُلَّةُ قَانُونِيَّةٍ يُؤْخَذُ بِهَا إِلَقَادُ عَلَى تَبَيِّنِ الْمَوْضِعَاتِ عَنْ غَيْرِهَا وَتَبَيِّنِ مَوْضِعَاتِ الْغُلَغُلِ وَالصَّرْفِ وَالشَّفَاقِ وَالسَّحْرِ وَغَيْرِ ذَلِكَ بَعْضُهَا عَنْ بَعْضٍ وَتَبَيِّنِ الْأَهْمَارَاتِ (تَذَكِيرَةٌ) وَاللُّوْضَعِ ثَلَاثَةُ أَركَانٍ، الْواضِعُ وَالْمَوْضِعُ وَالْمَوْضِعُ لَكُمْ، وَلِأَقْسَامٍ بِاعْتِبَارِ كُلِّ رَكْنٍ

أسحق الأسفاريني 32 وإلى التوفيق بين الشاذة التقاضي أبو بكر الباقلي 33 .
الله تعالى فيما يتحقق عليه تعرف الوضع والإصطلاح وما سواه على الاحتمال الأستاذ أبو
الحسن 28 الأشعري في رحمة الله وإلى أنه البشر وحده أبو هاشم 30 من رؤساء المعتزلة وإلى أنه هو
الشاعر أبو حاتم الرندي 31 أبو شعيب الجوني 32 أبو عبيدة الجوني 33 أبو عبيدة الجوني
وشرعى، ثم أعلم أنه اخترف في واضح الألفاظ اللغوية، فذهب إلى أنه هو الله وحده الشيخ أبو
المطلب الأول) في المطرن الأول، فنقصاته باعتباره أربعة المعوى وغريق واصطلاحي

27- (ج): باعتبار حسن 28- (ج): حسن 29- هو علي بن ابي صالح بن اسحاق، أبو الملسن (936/874 م = 324/260 هـ)، من نسل الصحابة، ثني موسى الاشعي، مؤسس منهف الاشعي، كان من الأئمة المتکلمین الخلقين، ولد بالبصرة، أظر: خير الدين الزركلي، الأعلام، دار العلم للملاترين، بيروت، ج: 4، ص: 263. 30- هو عبد السلام بن محمد بن عبد الوهاب البهائی (933/861 م = 321/247 هـ)، عام بالكادم، من كبار المحتربة، أظر: الزركلي، الأعلام، ج: 4، ص: 7.

(ج) و(ص): الاستاذ 32 هو ابوالله بن محمد بن ابراهيم بن مهوان، أبو إسحاق (.../418 هـ = .../1027 م)، عالم باللغة والأصول، كان يلقب بزك الدین. أنظر: الزركلي، الأعلام، ج: 1، ص: 61.

33 هو محمد بن الطيب بن محمد بن عبد الله، أبو تكر 403/338 هـ = 1013/950 م: قاض، من كبار علماء الکلام، اشتهر إليه الولاسة في مدنه الأشاعرة، والبلخية وسكن بغداد فدُفِنَ فيها. أنظر: الزركلي، الأعلام، ج: 6، ص: 176.

(المطلب الثاني) في الركن الثاني، فأقسامه باعتباره أشان: شخصيٌّ: وهو تعيينُ اللفظ المحوظ بمحضه لمعنىٍ كليٍّ أو جزئيٍّ وأقسامه من حيث خصوصيَّ الموضع له وعمومه وخصوصيَّة ملاحته وعمومه على ما يقتضيه التقسيم العقلي ابتداءً أربعةً.

(الأول) وضعٌ حاصلٌ لموضعٍ له حاصلٌ، وذلك بأنْ يعقلُ الواضحَ معنىً كليًّاً أو بمحضه ذلِك المعنى كوضِع الأعلام الشخصية أو بتعيينٍ ذهنِيٍّ بنفسه ثم يعيَّنُ من حيث التعيينِ لفظًا مخصوصًا بذلِك المعنى كوضِع الأعلام الجنسية وأسماء العددي. (والثاني) وضعٌ عامٌ لموضعٍ له حاصلٌ، وذلك بأنْ يعقلُ الواضحَ المحيطات المتعددة بمحضه كليٍّ شاملٍ لها تعقلًا إجمالياً ثم يعيَّنُ بهذه الملاحة الإجمالية للفظًا مخصوصًا بذلِك واحدٍ من تلك الجزيئات بمحضه دفعٍ³⁴، كوضِع المضمرات والموصولات وأسماء الإشارات وأسماء الأفعال والمحروف وبغضِّ الظرفِ مما يتضمنَّ معنى المحرفِ فإذا لاقها على تلك الجزيئات المخصوصة حقيقةً وعلى ذلك المفهوم الكليِّ بجازٍ، فلهذا الوجهِ أمكنَ تعددُ معانٍ لفظٍ واحدٍ من غير إشارةٍ، هذا عدد المتأخرتين واحتراز السيد³⁵ قدس سره وأما عند المتقدين فالملحوظ موضوعةً لنفس ذلك المفهوم الكليِّ على طريقٍ وضعٍ عامٍ لموضعٍ له عامٍ بشرطٍ أنْ يستعملَ في كلٍّ من جزئياته واحتراز التفتازاني³⁶ فالملحقين بالقبول رأيُ المتأخرين لما أنه ينبعُ على رأي المتقدين أنْ يكونَ ما هو من هذا القبيل بجازٍ لا خلافٍ لها إذ لم يستعملَ فيما وضعَ له من ذلك المفهوم الكليِّ والذِّلِّ باطلٌ وإلا ما صَرَّ احترازاً أئمَّةُ اللغةِ في عدم استلزم الجازِ الحقيقةَ.

وأقسامُ الواضح النوعيِّ أيضًا أربعةٌ من الحيثية المذكورة في الشخصيِّ.

(الأول) وضعٌ حاصلٌ لموضعٍ له حاصلٌ، وذلك بأنْ يلاحظُ الواضحَ هيلاتٍ غير محددةٍ إجمالاً بأمرِ عامٍ لها ويلاحظ معنىً كليًّاً من تلك المحيطات بذلِك المعنى، كوضِع الأولان

³⁴ دفعةٌ بمحضه.
³⁵ هو على بن عباد بن علي المعرف بالمشهور الحرجي (740/1340): فلسفه، من كبار العلماء بالعلوية، أنظر: الرازي، الأعلام، ج: 5، ص: 7.
³⁶ هو مسعود بن عمر بن عبد الله الشفراقي، مسدد الدين (712/1390): من أئمة العبرية والبيان والملطف، ولد بشفراقي، أنظر: الرازي، الأعلام، ج: 7، ص: 19.

(والثالث) وضعٌ عامٌ لموضعٍ له عامٌ، وذلك بأنْ يعقلُ الواضحَ معنىً كليًّاً بنفسه أو بما يساويه ثم يعيَّنُ لفظًا مخصوصًا بذلِك الكليِّ كوضِع الأسماء الأجناس والمصادر وموادُ الأفعال والمشتقات وأسماء المصادر.

(الرابع) وضعٌ حاصلٌ لموضعٍ له عامٌ، بأنْ يعقلَ معنىً كليًّاً بمحضه بعضُ أفراده، وهذا القسمٌ مما لا وجودَ له بين حكموا باستحالتِه لأنَّ المخصوصيات لا يعقلُ كونُها مرأةً ملاحةً كليًّاً بمختلف العكسِ.
ونوعيٌّ: وهو تعيينُ اللفظ المحوظ بمحضه لمعنىٍ كليٍّ أو جزئيٍّ، وتوضيحُ ذلك بأنْ يلاحظ الواضحَ هيلاتٍ غير محددةٍ إجمالاً إفراديةً كانتَ أو تركيبيةً بأميرِ عامٍ لها ويلاحظ معنىً جزئياً أو كليًّاً، ثم يعيَّنُ ما يصدقُ عليه ذلك الأمر العام من تلك المحيطات أولاً وبالذات، والأمر العام ثانياً، والبعضُ كذلك المعنى³⁷ الجنسيِّ أو الكلبيِّ بحكم إجماليٍّ بكلٍّ قالَ كلُّ لفظٍ بصفةٍ كذا عينته للدلالة بنفسه على كلًا ومن يختلفُ من هذا المسمى قيد بنفسه يكون عنده في الجازِ وضعٌ نوعيٌّ بمعنىِ الأعمَّ كما سبقَ، وهو أنْ يقولَ الواضحَ كلَّ الفظ معين الدلالة بنفسه على معنىٍ سواءً كانَ تعيينه برضوخٍ شخصيٍّ أو نوعيٍّ الأنصَار فهو عند تحقق القرنة المانعة عن إلاده ذلك المعنى متبعٍ لما يتعلقُ بذلك المعنى تعالىً مخصوصاً وذلِك عليه بمعنى أنه يفهم منه بواسطة القرنة لا بواسطة هذا التعيين، فرضوخ الألفاظ العجارية لمعانِيه³⁸ العجارية من قبلٍ وضع عامٌ لموضعٍ له حاصلٌ، وفي الكتابة مذهبان أحدهما أنها مستعملة في المعنى الموضع له مع عدم كونه مهاتلاً للنفي والإبات فتكون وضعها كوضِع الجاز إلا أنه³⁹ يختلف قيد المانعة عن القاعدة، والأخرُ أنها مستعملة في غيره فيكون وضعها كوضِع الجاز إلا أنه³⁹ يختلف قيد المانعة عن القاعدة.

³⁷ سقط في (ص): المعنى
³⁸ (ج): لماعنة
³⁹ (ج): إلا أنه

(والثاني) وضع عام لموضوع له خاص، وذلك بأن يلاحظ الواضح هيئات غير معودة إجمالاً أم لها ويلاحظ معانٍ جزئية غير معودة بمعناه كلي شامل لكل منها ثم يعيّن كائلاً من الأول والحادي من الثانية على تقسيم الأحادي إلى الأحادي 42 بموجب إجمالي كوضع عامة الأفعال مثلاً على الماضي موضوع بكلٍّ قال: كان ما كان على هيئة فعل فعيّنته نسبة مدلولي مصدره إلى عينٍ في الزمان الماضي فبها وضع ضربٍ للنسب حدث الصيرورة إلى فراغٍ معيّنة غير محصورةٍ ضرب زيدٍ وضرب عمروٍ وضرب بشرٍ وقتل حالدٍ وهكذا إلى ما لا نهاية له 43، هنا على ما كما في قتل زيدٍ وقتل عمروٍ وقتل بشرٍ وقتل حالدٍ وهكذا إلى ما لا نهاية له، هنا على ما حثار عند المحققين من أنّ صيغة الأفعال موضوعة للسبة إلى فاعلٍ معينٍ، وأما على ما هو رأيٍ من قبل وضع عام لموضوع له عام، كما أنّ وضعه للزمان كذلك، هذا على ما هو المشهور من قبل أنّ وضع الأفعال بجميع معانٍها بموجب واحدٍ، تأقلم منه.

وكوضع المركبات الشائعة فنها موضوعة بكلٍّ إسناد المسند إلى المسند إليه إسناداً تاماً فهذا وضع "زيدٌ قائمٌ" بهذه النسبة الجوية و "عمرٌ" قاعدٌ لشالٍ النسبة وهكذا.

وكوضع المركبات الإضافية فنها موضعه بكلٍّ ما كان على هيئة "غلامٌ زيدٌ" فعينته لكلٍّ نسبة الأول بالثاني نسبة تقديرية مفيدة للتعريف أو التخصيص. فهذا وضع "دأز زيدٌ" بهذه النسبة الجوية المفيدة التعريف و "غلامٌ رجيٌ" لشالٍ النسبة الجوية المفيدة التخصيص وهكذا.

وكوضع المركبات التوصيفية فإنها موضوعة بكلٍّ ما كان على هيئة "رجلٌ عامٌ"^{١٥} فعندها كلٌّ نسبة توصيفية فهذا وضع "نيد عام ٤٤" هذه النسبة التوصيفية الجزئية، وـ "رجلٌ كاتبٌ"^{١٦} لتالك النسبة التوصيفية الجزئية وهكذا.

وكوضع المعرف بـ "لام العهد" **الثناوي**^{١٧} وكذا المضاف بالإضافة **المهدية**.

وكوضع المفرد الخلٰي **بـ لام الاستغراقية**^{١٨}، وكوضع **السكرة المفيدة**.
(الثالث) وضع عادةً المضمن له عادةً، هذلـاً لأن بلا حظ الماضم **هــيات** غير معلـدة **أــام**

واحدة من تلك الهيئات بإذاء المعنى⁴⁵ الكافية الملوحظة بهمorum كلي آخر ثم يعيّن كلٌّ واحداً كليّاً يحكم إجمالي ذلك المعنى الكلي كوضع الفعل للزمان وللنسبة على رأي الجمهور كما سبق، أولى لاحظ معانٍ كافية مفهوم كلي آخر ثم يعيّن كلٌّ واحداً كليّاً يحكم إجمالي⁴⁶.

وكاتبٌ وقارئٌ وغيرها بأمر عامٍ لها وهو قولهُ كل ما كان على هيئةٍ فاعل في الشائني وبالحظ المعايير الكافية من نحوٍ من قام به التصرف وغيره بمفهوم كلام آخر وهو من قام به مدلولٍ مأخذٍ اشتغاله بمعنى

(ج): "فعل و يفعل"

41

١٢

٤٣

المركب الكلامي إيجاباً كان أو إنشائياً، وابن الهمام⁵⁴ إلى أنه الأمور المترجحة في العلم الشخصي والأمور الذهنية في غير ذلك، فالشهور هو الأولان والثالث بالنسبة إلى الآخرين⁵⁵.

(الخامسة) تشمل على بست فوائد:

(الأولى) إن ما ذكر من الوضع إلى هنا وضعٌ قصديٌّ مطابقاً، وللوضع نوعٌ آخر، وضع غير قصدي، وهو وضع كل لفظ في ضمنه وضعه لهنا لنفسه وجعله علماً لما فاختلف فيه حيث أثبته العلامه⁵⁶ في شرح الكشاف⁵⁷ وفتنه السيد⁵⁸ في حاشية الرضي⁵⁹ وأدلة الطرفين في المظلات.

(والثانية) أنه اختلف في اجتماع الأوضاع الأربعة في لفظٍ واحدٍ بالنسبة إلى معنى واحدٍ فذهب إلى جواز المحقق الشنزاوي⁶⁰ وإلى نفيه المحقق المحرجاني⁶¹ وأدلة الجانبين في المفصلات.

(والثالثة) أنه لا يجعلك في شبهاً تناوب الألفاظ بعضها مكان بعض إذ المعترض الوضع الأفرادي.

(والرابعة) أن الوضع يسلطه الدلاة لكن الدلاة لا تسلطمه⁶³ لإمكان أن تكون بالعقل

⁵⁴ هو محمد بن عبد الواحد بن عبد المحمود ابن مسعود السيوسي الإسكندرى، كمال الدين، المعروف بابن المهام (861/790ھ = 1457/1388ھ) إمامٌ من علماء الحنفية، عارف بأصول الديانات والفقه والتأقير والحساب واللغة والرسيق والفقه، أصله من سوس، ولد بالإسكندرية، و死 بالقاهرة. أظر: الركي، الأعلام، ج: 6، ص: 255.

⁵⁵ (ج) الأبحاث

⁵⁶ هو مسعود بن عبد الله الشنزاوى، سعد الدين (712/793ھ = 1390/1312م). أظر: الركي، الأعلام، ج: 7، ص: 219.

⁵⁷ للعلامة العشري.

⁵⁸ هو علي بن محمد بن علي المعروف بالشريف المحرجاني (740/816ھ = 1340/1413م)، أظر: الركي، الأعلام، ج: 5، ص: 7.

⁵⁹ الرضي: هو محمد بن الحسن الرضي الأستاذى، نجم الدين (.../668ھ = .../1287م): عالم بالغيرة، من أهل استشارات، إشهر بكتابه الراوية في شرح الكافية، لابن الماجن، وشرح مقدمة ابن الماجن، وهي المسماة بالشافية، في علم الصرف. أظر: الركي، الأعلام، ج: 6، ص: 86.

⁶⁰ هو مسعود بن عبد الله الشنزاوى، سعد الدين (712/793ھ = 1390/1312م). أظر: الركي، الأعلام، ج: 7، ص: 219.

⁶¹ هو علي بن محمد بن علي المعروف بالشريف المحرجاني (740/816ھ = 1340/1413م)، أظر: الركي، الأعلام، ج: 5، ص: 7.

⁶² (ج): لكن الدلاة لكن الدلاة

(والخامسة) أن الإرادة ليست بشرط في الدلاة عند الجمهور خلافاً لابن سينا⁶⁴ واحتاره

الفاضل العصائم وأدلة الطرفين مسؤولة في الكتب.

(السادسة) أن مدلولات الألفاظ إما معنى مستقل وهو على 66 نوعين، الأول أنه مستقل ذاتاً ومفهوماً معاً والثاني مفهوماً فقط، وإنما غير مستقل وهو أيضاً على نوعين، الأول أنه غير مستقل ذاتاً ومفهوماً معاً والثاني ذاتاً فقط.

عَمِّت الرسالَةُ بِعُونِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ.

Sonuç

Bu çalışmada Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin hayatı, ilmi şahsiyeti ve testirleri incelendi. Ayrıca vaz' ilmi konusunda telif ettiği *Metnum fi l-vaz'* adlı risâlesi tâhkik edilerek değerlendirildi.

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemde yetiştirdiği büyük âlimlerdendir. İlk tahsilini köyünde yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek çeşitli hocalardan ders okudu. Daha sonra Meşhur Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Lütfî Efendi'nin Beyazıt Camii Şerifîndeki ders halkasına katıldı ve ondan icâzet aldı. Beyazıt Camii'nde ders okutmuş ve talebelerine icâzet vermiştir. Huzur derslerine muhâtab ve mukarrir olarak katılmıştır. Harameyn-i Muhteremeyn, İstanbul ve Anadolu pâyelerini elde etmiştir. Meşîhat-ı Ulyâ Müstesâri olmuş ve bu görevdeyken vefat etmiştir.

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi, ülkemizin yetişirdiği müstesnâ âlimlerden olan Kevserî'nin şahsiyetinin teşekkülünde en biyâük tesiri olanlardan birisidir.

Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin *Metnum fi l-vaz'* adlı risâlesi, vaz' ilmi konusunda yazılımış müstakil ve özgün bir eserdir. O, bu risâlede vaz' ilminin

63 (ج): لا تسليط الوضع

64 هو الحسين بن عبد الله بن سينا، أبو علي، شرف الملك (370/428ھ = 980/1037م): الفيلسوف الرئيس، صاحب التصنيف في الطب والملحق والطبعات والابيات أصله من بلخ، وولد في إحدى قرى بخارى، أظر: الركي، الأعلام، ج: 2، ص: 31.

65 هو إبراهيم بن محمد بن عرب شاه الانصاري، عصام الدين (873/945ھ = 1468/1538م). أظر: الركي، الأعلام، ج: 1، ص: 66.

66 سقط في (ج): على

tanımını, konusunu ve gayesini efrâdimi câmi ağyânmânı bir şekilde incelemiştir.